

SUIKER UNIE

CAMPINA

tentoonstelling over de archieven
van drie landbouwcoöperaties
in het zuiden

CHV

Rijksarchief in Noord-Brabant
'De Citadel'
Zuid-Willemsvaart 2
's-Hertogenbosch

26-9 tot 31-12-1988

EEN EEUW BOEREN OP PAPIER

Een eeuw boeren op papier

tentoonstelling over de archieven van drie landbouwcoöperaties in het zuiden

Campina
CHV
Suiker Unie

Rijksarchief in Noord-Brabant
'De Citadel'
's-Hertogenbosch, 26-9 tot 31-12-1988

samenstelling: J. Andrik
M. Denis
J. Sanders

Een Eeuw boeren op papierⁱ

Voorwoord

De landbouw vormt heden ten dage een wezenlijke factor binnen de Nederlandse economie. Niet alleen de bevoorrading van de binnenlandse markt, maar ook het evenwicht van de Nederlandse handelsbalans wordt in sterke mate bepaald door de eigen productie. Ondanks een dalend aandeel van de beroepsbevolking in de landbouw stijgt de productiviteit nog steeds.

Binnen Nederland zijn de zuidelijke provincies bij uitstek agrarisch: in Oost-Brabant en Limburg overheersen de varkens, in West-Brabant en Zeeland de suikerbieten, terwijl de rundveehouderij overal sterk ontwikkeld is. Deze positie werd niet zonder slag of stoot veroverd. Naast hard werken is de bindende kracht van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond van wezenlijke betekenis geweest. De coöperatieve gedachte schoot wortel en wierp zijn vruchten af, nog steeds trouwens. Deze tentoonstelling beoogt een indruk te geven van het archiefmateriaal dat een eeuw boeren in deze provincies heeft opgeleverd, bezien vanuit drie, uit de coöperatieve gedachte voortgesproten bedrijven: DMV/Campina, de C.H.V. en Suiker Unie U.A.ⁱⁱ Hun archieven vormen een belangrijke bron voor de agrarische geschiedenis van Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Vijf jaar geleden begon het Rijksarchief in Noord-Brabant bedrijven in deze sector te benaderen om door verwerving van hun archieven de ontwikkeling van de landbouw traceerbaar te maken. De verwerving onlangs van het persoonlijk archief van Frans Smits van Oyen bracht opnieuw veel informatie aan het licht over de zuivel en de Exportslagerij van de N.C.B. te Boxtel. We stellen ons voor dat dit nog niet onze laatste aanwinst is op dit terrein.

Aan de toegankelijkheid van deze archieven wordt momenteel gewerkt. Niet alleen voor de regionale en provinciale geschiedschrijving, maar ook voor lokaal onderzoek zullen ze onmisbaar blijken. De geïnteresseerden in sociaal-economische geschiedenis zullen hun weg naar en in deze archieven weten te vinden.

De samenstellers van deze tentoonstelling danken de drie reeds genoemde bedrijven en de N.C.B., de Rabobank, de Vee- en Vleescoöperatie van de N.C.B. en Interpolis voor hun financiële steun. Naast DMV/Campina, Suiker Unie U.A. en de CHV zijn we speciaal de Oudheidkundige Kring Willem van Strijen te Zevenbergen erkentelijk voor de beschikbaarstelling van voorwerpen uit hun collectie.

De samenstellers

ⁱ Integrale (zuivel)tekst uit het boekje “Een eeuw boeren op papier”. Uitgegeven n.a.v. een tentoonstelling over de archieven van de drie landbouwcoöperaties in het zuiden 26-9 tot 31-12-1988. Uitgave Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch – 1988 Samenstelling: J. Andrik, M. Denis en J. Sanders

ⁱⁱ In deze ‘heruitgave’ is alleen de tekst over de coöperatieve zuivelindustrie overgenomen.

De plaats van de landbouw in een veranderde economie, 1880-1950

De ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de periode 1880-1950 is niet gemakkelijk in een algemene karakteristiek te vangen. De soms sterke afwisseling tussen hoogconjunctuur en stagnatie lijkt te wijzen op een proces van neergang, en ten opzichte van andere sectoren van de economie is daar dan ook wel sprake van. Sinds het midden van de vorige eeuw is de structuur van de Nederlandse volkshuisvesting immers diepgaand veranderd. Lag rond 1800 de nadruk nog op de landbouw en handel, honderdvijftig jaar later hadden industrie en handel de landbouw naar het tweede plan verdrongen. De agrarische beroepsbevolking nam in die periode af ten opzichte van die in de andere sectoren; langzaam daalde ook de relatieve bijdrage van de landbouw aan het nationale produkt,

Toch laat deze ontwikkeling zich ook beschrijven als een voortdurende en succesvolle aanpassing aan sterk gewijzigde omstandigheden. In andere Europese landen leidden industrialisatie en snelle economische groei er namelijk toe dat de landbouw al rond 1900 ten opzichte van handel en industrie een ondergeschikte plaats innam, maar in Nederland slaagden de boeren er lange tijd in om door een steeds verder gaande intensivering en rationalisatie van de bedrijfsvoering hun produktie zo op te voeren dat de landbouw aan een groot aantal mensen werk kon blijven bieden en het tempo van de economische groei in andere sectoren enigszins bij kon benen. Zo had Nederland rond 1950 nog een relatief belangrijke landbouwsector die echter door de toegenomen specialisatie kwetsbaar geworden was.ⁱ

In het navolgende wil ik een beknopte schets geven van de manier waarop deze ontwikkeling verliep en de Brabantse landbouw beïnvloedde.ⁱⁱ Op welke manier wisten de boeren telkens hun bedrijven aan gewijzigde omstandigheden aan te passen?

De grote landbouwcrisis, 1880-1895

Hoewel hier en daar al eerder tekenen van een verandering in het boerenbedrijf zichtbaar waren, vormt de grote landbouwcrisis in het laatste kwart van de vorige eeuw toch een duidelijke cesuur omdat toen radicale aanpassingen onontkoombaar werden.ⁱⁱⁱ De scherpe prijsval van tarwe aan het eind van de jaren zeventig was het eerste duidelijke signaal dat steeds toenemende concurrentie en industrialisatie het tempo van verandering in de landbouw gingen bepalen. In andere werelddelen kon graan goedkoper verbouwd worden; stoomschip en trein voerden het sneller, tegen lagere prijzen en in grotere hoeveelheden aan. In korte tijd daalden de Nederlandse graanprijzen tot een ongekend dieptepunt. Bouwstreken zoals het Brabantse noordwestelijke zeekleigebied waren hierdoor zwaar getroffen;

ⁱ Zie hiervoor J.L. van Zanden 'Modernisering en toenemende betekenis van de overheid: 1800-1950', in: L. Noordegraaf, red., *Agrarische geschiedenis van Nederland van prehistorie tot heden*, (Den Haag 1986), 85-137; Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw, een verkenning van het meest kenmerkende*, (Bussum 1977), 56-59.

ⁱⁱ Zie voor de ontwikkeling van de landbouw tot ongeveer 1880: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, (Wageningen/Utrecht 1985); speciaal over het Brabantse zandbedrijf: A.H. Crijns, F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde bedrijf op de Brabantse zandgronden, Dl. I 1800-1885 en Dl. II 1886-1930* (Tilburg 1987/1992).

ⁱⁱⁱ Voor een schets van de landbouwcrisis zie Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 246-313.

de klap kwam bovendien zwaarder aan door het opkomen van chemische substituten voor koolzaad en meekrap die voorheen op grote schaal verbouwd werden als grondstof voor de industrie. Maar de veeboeren en het gemengde bedrijf op de zandgronden profiteerden ervan dat het voer nu goedkoop was terwijl boter en vlees hun prijs hielden. Dat duurde echter niet lang. Deense fabrieksboter verdrong het Nederlandse produkt van de buitenlandse markt omdat de kwaliteit ervan hoger en constanter was; protectionistische maatregelen in het buitenland bemoeilijkten de afzet van slachtvee. Bovendien schakelden veel bouwboeren ook op veeteelt over.

Rond 1885 kwamen zo ook de prijzen van boter en vlees onder druk te staan en kreeg de crisis het hele landbouwbedrijf in z'n greep; alleen de tuinbouw ontsnapte. De agrarische ontwikkeling kwam nu op een tweesprong. De boeren konden door tariefmuren tegen de opkomende concurrentie worden beschermd, zoals bijvoorbeeld Duitsland ging doen. Het alternatief was herstel van de rentabiliteit van het landbouwbedrijf door kostprijsverlaging en opbrengstverhoging. De Nederlandse landbouw koos deze laatste weg, voortbordurend op al eerder aanwezige tendensen maar gestuurd door enkele gerichte overheidsmaatregelen. De regering had namelijk een commissie ingesteld om te onderzoeken hoe de landbouw weer overeind geholpen kon worden.

Het rapport van deze Staatscommissie voor de Landbouw van 1886 verwierp het invoeren van protectie.¹ Volgens de commissie misten de Nederlandse boeren vooral de scholing en organisatie om zich met de buitenlandse concurrentie te kunnen meten. De regering zou zich moeten gaan toeleggen op het bevorderen van landbouwwetenschappelijk onderzoek, voorlichting en onderwijs en door stimulering van coöperatie en verenigingsleven ervoor moeten zorgen dat de resultaten ervan de boeren ook bereikten. Door het invoeren van keurmerken voor grondstoffen en eindproducten moesten kwaliteitsnormen worden vastgesteld.

Het rapport van de Staatscommissie legde in zekere zin de basis voor de verdere koers van de Nederlandse landbouw door het pleidooi voor handhaving van een onafhankelijke en krachtige bedrijfstak door opvoering van de productiviteit en productiekwaliteit. In vlot tempo zette de regering de aanbevelingen van de Staatscommissie in concrete maatregelen om, waarbij zij steeds trachtte met gerichte subsidies het particulier initiatief op te wekken. Vooral het landbouwonderwijs, de fokverenigingen en de boerenleenbanken konden hiervan profiteren; niet toevallig omdat de Staatscommissie aangetoond had dat juist hier belangrijke knelpunten lagen. Op deze manier ontstond door samenwerking van overheid en belanghebbenden een nieuwe organisatiestructuur op het platteland die de verdere ontwikkelingen stuurde.

Drie factoren verstevigden daarnaast de economische positie van de landbouw: kunstmest, coöperatie en een verschuiving van het teeltplan naar produkten met een relatief hogere prijs. Na 1880 werd de kunstmest gaandeweg goedkoper en kwam daarmee binnen het bereik van de meeste boeren. De verspreiding van deze innovatie werd echter vertraagd door knoeierijen in de handel en geldgebrek en onwetendheid onder de boeren. Coöperatieve in-

---

¹ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland ingesteld door den Landbouwcommissie, benoemd bij K.B. van 18 september 1886, no. 28. 4 dln. (Den Haag 1890).*

koopverenigingen zorgden voor een snelle verspreiding van de kunstmest door het geven van een kwaliteitsgarantie en gebruiksaanwijzingen voor gekochte waar. Vooral de landbouw op de zandgronden kon profiteren van de kunstmest, niet alleen door verhoging van de opbrengst van de akkerbouw maar ook door de verbetering van de weilanden en ontginning van de heidegronden. Dit stimuleerde een verdere omschakeling van akkerbouw naar veehouderij in deze streken. De inkoopverenigingen stuitten in Brabant echter op fel verzet van winkeliers en handélaren die de tussenhandel in landbouwproducten en grondstoffen vaak konden beheersen.ⁱ Daarom vormden de zuivelfabrieken hier in veel gevallen de belangrijkste schakel in de coöperatieve keten. De centrifugale ontroming leverde namelijk een grotere opbrengst aan boter van hogere kwaliteit; de overschietende ondermelk kon weer worden gebruikt om varkens mee te mesten.

Dit herstelde de rentabiliteit van de melkveehouderij, maar contante uitbetaling door de fabriek betekende tevens een genadeklap voor de traditioneel overheersende positie van de boterhandel. Tenslotte betaalden de fabrieken de melk naar vetgehalte en stimuleerden zo de interesse voor rundveefokkerij, stalverbetering, hygiëne en nieuwe soorten veevoer. Naarmate de boeren zich van deze voordelen bewust werden nam de coöperatieve beweging in omvang toe en steeg ook de interesse voor fokverenigingen, maar tot ongeveer 1895 verliep de ontwikkeling nog aarzelend.ⁱⁱ

Op deze manier kwam een intensivering van de bedrijfsvoering tot stand die tegelijk de produktie verhoogde en de kostprijs verlaagde. Allereerst kwam deze tot uiting in stijging van het kunstmestgebruik en de verspreiding van nieuwe teeltmethoden en veredelde vee-rassen en plantensoorten; door de relatief kleine omvang van de meeste Brabantse bedrijven speelde mechanisering nog geen grote rol. Kunstmest en coöperaties versterkten nog de positie van het kleine bedrijf omdat hiermee op steeds minder grond nog winstgevend geboerd kon worden. De landbouw kreeg zo het karakter van een veredelingsbedrijf dat grondstoffen als kunstmest en veevoer importeerde om kwalitatief hoogwaardige produkten aan een omvangrijke markt te kunnen leveren.

De rapporten van de Staatscommissie voor de Landbouw van 1886 en 1906 laten zien hoe de modernisering het boerenbedrijf in de verschillende landbouwstreken van Brabant veranderde.ⁱⁱⁱ Op de zeelei in het westen van de provincie hielden de boeren vee om met de mest vooral tarwe, meekrap en wat suikerbieten te verbouwen. Onder invloed van dalende tarweprijzen, kunstmest en coöperatieve melkverwerking richtten sommigen van hen zich gaandeweg op de melkveehouderij, ondersteund door weidverbetering en de teelt van voeder-gewassen. De meeste boeren legden zich echter toe op de akkerbouw en krompen hun veestapel in omdat zij die voor de bemesting niet meer nodig hadden. Kunstmest maakte bovendien een einde aan de noodzakelijke braakperioden en een vaste vruchtwisseling. De meekrap verdween en de tarweteelt ging achteruit; vlas, haver, suikerbieten, aardappelen, erwten en handelszaden kwamen ervoor in de plaats. Deze produkten eisten een intensieve-

---

ⁱ Voor de invloed van coöperaties op de verspreiding van kunstmest en de tegenwerking door de handel zie Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 252-280; Willem Elsschot geeft in zijn verhaal 'De verlossing' een onvergetelijke schets van de winkelafhankelijkheid in de Belgische Kempen.

ⁱⁱ Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 273-292; idem, 'Modernisering', 112-116.

ⁱⁱⁱ Zie Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 218-312; *Uitkomsten*, deel 111; *Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland*, samengesteld door de Staatscommissie 1906, (Den Haag) 255-267; 308-344; 428-464.

re bewerking, zodat de loonkosten van de hier over het algemeen wat grotere bedrijven meer beslag gingen leggen op de uitkomsten. In deze periode werd dat echter door de productiviteitsstijging als gevolg van de kunstmest goedge maakt. Op de rivierklei langs de Maas lag het accent juist andersom: de melkveehouderij verving hier de toch al weinig productieve akkerbouw, daarnaast ontwikkelde zich enige fruitteelt. Ook op de zandgronden werd het vee aanvankelijk gehouden om de mest, voornamelijk in dienst van de roggeverbouw. Gaandeweg was echter het systeem van de zogenaamde 'Vlaamse bouw' doorgedrongen, waarbij de akkerbouwproducten aan het vee gevoerd werden en melk, boter, eieren en mestkalveren verkocht. Kunstmest en coöperatie versterkten deze tendens nog; op de westelijke zandgronden lag het accent wat meer op de groei van de melkveehouderij, de boeren van de oostelijke zandgronden legden zich ook toe op de varkens- en kippenhouderij. Vaak lagen de wortels van deze verandering al in de periode van voorspoed voorafgaand aan de landbouwcrisis; deze scherpte het besef dat modernisering noodzakelijk was. Pas toen de conjunctuur zich weer herstelde kon deze doorzetten.¹

Herstel en voorspoed, 1895-1914

Met de langzame stijging van de landbouwprijzen rond 1895 brak een periode van voorspoed aan die twintig jaar zou duren. De structurele positie van de landbouw was zo verbeterd dat de boeren nu konden profiteren van het intensievere handelsverkeer: sneller en goedkoper transport hield de kosten van de noodzakelijke grondstoffen laag en bevorderde de export van landbouwproducten. Dit versterkte de tendens van omschakeling naar het veredelingsbedrijf gericht op de buitenlandse markt. Een krachtige vraag leidde nu tot een ongekend proces van groei dat drie hoofdkenmerken had. De opkomst van landbouwonderwijs en verenigingsleven zorgde ervoor dat steeds meer boeren met kunstmest en nieuwe technieken vertrouwd raakten, met als gevolg een markante stijging van de opbrengsten per hectare. Intensievere bewerking eiste zelf meer arbeid maar bevorderde samen met technische rationalisatie en coöperatie ook een productiviteitsstijging waardoor de werkgelegenheid in de landbouw kon toenemen. Tenslotte was er sprake van een duidelijke verschuiving in de samenstelling van de landbouwproductie: de groei van de akkerbouw bleef achter bij die in de veeteelt en tuinbouw, het teeltplan van de bouwstreken richtte zich verder naar de behoefte aan handelsgewassen.

Intensievere bewerking, productiviteitsstijging en verschuivingen in de samenstelling van de produktie zijn de sleutelbegrippen die de ontwikkeling van de landbouw gingen kenmerken. De periode 1895-1914 laat dit op verschillende manieren zien. Het verenigingsleven ondervond een uitbreiding van het aantal verenigingen en coöperaties op steeds meer terreinen en een toename van het ledental; gaandeweg kwamen er ook provinciale en nationale samenwerkingsverbanden tot stand. Deze ontwikkeling komt in het volgende artikel nog nader aan de orde. Het gebruik van kunstmest raakte snel ingeburgerd en kwam tot uiting in stijgende opbrengst van bestaand bouw- en weiland en toenemende ontginning.

Intensievere bewerking vergde meer arbeid; per saldo steeg de werkgelegenheid in de landbouw. Hoewel de vraag naar arbeiders uit andere sectoren aanhield bleef de positie van landarbeiders achter bij die in handel en industrie. Toch kwam de uittocht van het platteland die de crisisjaren gekenmerkt had tot stilstand. Dit was voornamelijk te danken aan de

---

¹ Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 313-314.

groei van het kleinbedrijf. Brabant werd vanouds gekenmerkt door over het algemeen kleine bedrijven, vooral op de zandgronden; deze profiteerden bij uitstek van kunstmest en schaalvoordelen van coöperatie. Zij legden zich meestal toe op het mesten van varkens, kippenhouderij of tuinbouw: arbeidsintensieve bedrijfstakken waarbij het hele gezin werd ingeschakeld omdat de loonkosten nauwelijks van belang waren. Het achterblijven van de groei van de akkerbouw vergeleken met veeteelt en tuinbouw tenslotte was een uitgesproken gevolg van de stijgende vraag naar hoogwaardiger voedingsmiddelen die zich in Nederland en daarbuiten als gevolg van de groeiende welvaart voordeed. Runder- en varkensstapel namen snel in omvang toe, terwijl de tuinbouw een stormachtige ontwikkeling doormaakte. Onder invloed van de opkomst van coöperatieve verwerking van aardappelen en suikerbieten verloor de tarweverbouw verder terrein.

Na 1895 wist de landbouw zich dus voor een vergaande heroriëntatie met succes te herstellen van de tijdens de crisis opgelopen klappen. Slechts een enkeling wees bezorgd op het feit dat landbouw en voedselvoorziening nu sterk afhankelijk waren geworden van het buitenland. De risico's daarvan kwamen al snel pijnlijk aan het licht.

Oorlog en nasleep, 1914-1920

In het voorgaande kwam al even aan de orde dat als uitvloeisel van de aanbevelingen van de Staatscommissie van 1886 tussen regering en landbouworganisaties een samenwerkingsstructuur tot stand kwam. Gaandeweg leidde dit tot een informeel overleg gebaseerd op het nastreven van gemeenschappelijke doelen: productieverhoging, kwaliteitsverbetering en exportverbetering. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam deze consensus echter onder druk te staan omdat de belangen uiteen gingen lopen. Niet alleen had de omschakeling naar het veredelingsbedrijf de Nederlandse landbouw afhankelijk gemaakt van het buitenland voor de aanvoer van kunstmest en veevoer en de afzet van eindproducten, maar ook was de binnenlandse voedselvoorziening nu aangewezen op de import van broodgraan.

Door de oorlogsomstandigheden kwam de internationale handel echter geleidelijk stil te liggen terwijl de zo belangrijke uitvoer naar Duitsland onder druk van de geallieerden moest worden beperkt. De regering wilde nu streven naar voorziening van de binnenlandse markt tegen billijke prijzen. De graanverbouw moest dus weer worden uitgebreid en de veestapel verkleind om het verbruik en dus de import van graan voor veevoeder te kunnen besparen. De verantwoordelijkheid voor de voedselvoorziening kwam te liggen bij het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel dat het gestelde doel trachtte te bereiken door een serie ad hoc maatregelen gericht op prijsbeheersing, distributie van voedsel en grondstoffen en exportregulatie door een systeem van consenten. Daarmee kwam een einde aan het vroegere eendrachtig streven naar productiebevordering. Het nieuwe beleid zorgde al snel voor een grote ontevredenheid onder de boeren.¹

In de eerste oorlogsjaren was de schaarste aan grondstoffen nog niet zo nijpend en konden zij nog goed verdienen. Gaandeweg kwam de vrije bedrijfsvoering echter op allerlei manieren in de knel. Zij waren er niet aan gewend dat de overheid zich rechtstreeks met hun doen

¹ Zie voor een uitgebreide behandeling van de oorlogsproblemen C. Broekema, 'Landbouw', in H. Brugmans, red., *Nederland in den oorlogstijd*, (Amsterdam 1920), 279-316; voor de specifieke problemen in Brabant P. Hollenberg, *Gerlacus van den Elsen ord.praem., emancipator van de Noordbrabantse boerenstand, 1853-1925*, (Den Bosch 1956), 229-272.

en laten bemoeide; het doolhof van regelingen gaf bovendien te veel ruimte voor misbruik en willekeur omdat de ervaring en het bureaucratisch apparaat voor een efficiënte uitvoering ervan ontbraken. Tenslotte konden de landbouworganisaties slechts weinig invloed op het beleid uitoefenen en werd aan hun protesten nauwelijks gehoor gegeven. Al aan het begin van de oorlog was de relatie verstoord toen de liberale minister Treub protesten tegen het vorderen van graan publiekelijk afdeed op een manier die voedsel gaf aan het populaire idee dat de boeren als oorlogsprofiteurs het algemeen belang tegenwerkten. Zijn opvolger Posthuma trachtte aan de bezwaren van de landbouworganisaties tegemoet te komen door de uitvoering van het beleid te centraliseren in productverenigingen waarin belanghebbende producenten en handelaren moesten samenwerken. In de praktijk leverde dit de organisatie echter nauwelijks enige invloed op omdat de werkelijke macht kwam te liggen bij rijkscommissies waarin parlamentsleden de dienst uitmaakten. De grootste zwakte van het regeringsbeleid was dat zij de landbouw niet als een samenhangende productie-eenheid opvatte en lange tijd alle boeren over één kam schoor. Zo waren graan en aardappelen al vroeg sterk gereguleerd. De boeren moesten deze produkten tegen een relatief lage prijs afstaan en kregen er dan gerantsoeneerde hoeveelheden veevoer voor terug. De boeren op de kleigronden hadden geruime tijd nog voldoende ruimte om te manoeuvreren door over te schakelen op bijvoorbeeld vlas en handelszaden waarvan de prijs vrij gelaten was; per saldo daalde op die manier het graanareaal tot 1917.ⁱ De zandboeren hadden het echter vooral in de laatste twee oorlogsjaren zwaar te verduren.

De schaarste aan veevoer dwong hen de varkens- en hoenderstapel sterk in te krimpen; zo schoof het zwaartepunt van hun bedrijven weer terug naar de teelt van rogge en aardappelen die voor de landbouwcrisis gebruikelijk was. Hun bedrijven waren vaak klein en zeer van kunstmest afhankelijk. De opbrengsten ervan liepen niet alleen door het gebrek aan hulpstoffen terug maar ook door de afnemende hoeveelheden dierlijke mest van een slinkende veestapel. Het omschakelen naar andere produkten was op de arme gronden geen alternatief, ook al omdat de geldende maximumprijzen voor rogge en aardappelen de exploitatiekosten maar nauwelijks dekten en de boeren door het gebrek aan veevoer geen weiland wilden opofferen voor slecht lonende akkerbouw.

Veel verbetering in de voedselsituatie kwam er op die manier niet. Al in het najaar van 1916 gingen er stemmen op die pleitten voor een nieuwe koers, namelijk het bevorderen van de graanteelt door een systeem van garantieprijzen in plaats van de lage maxima. Dit stuitte echter op politiek verzet omdat het zou leiden tot hogere voedselprijzen en dus ook meer overheidssubsidie om de kosten van de eerste levensbehoeften laag te houden.ⁱⁱ Hoewel de regering bezorgd was over de teruglopende graanteelt ging zij voort op de ingeslagen weg; toen in 1917 de import door de onbepaalde duikbootoorlog geheel stil kwam te liggen nam zij de gehele graanoogst van dat jaar in beslag en dreigde met een scheurplicht voor grasland. Deze maatregel leidde vooral in de zandstreken aanstonds tot grote protesten omdat de boeren zonder rogge voor eigen gebruik ook het restant van de veestapel zouden moeten opruimen.

ⁱ Van Zanden, 'Modernisering', 118

ⁱⁱ P.J. Oud, *Honderd jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, (Assen 1982), 214-215.

In september 1917 zetten de gezamenlijke landbouworganisaties grootscheepse manifestaties op touw om lucht te geven aan de onvrede met het regeringsbeleid. Hoewel deze overal indruk maakten, hadden zij niet het beoogde effect. Weliswaar kwam Posthuma iets tegemoet aan de gestelde eisen, maar hij weigerde de roggtevorderingen ongedaan te maken. Toch hadden de acties belangrijke indirecte gevolgen. Niet alleen kreeg de pers nu meer sympathie voor de benarde positie van vele boeren, ook zorgde de verontwaardiging op het platteland voor een politieke bewustwording en een grotere betrokkenheid van politieke partijen bij agrarische problemen die markant tot uiting kwamen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer van juli 1918. Het aantal boerenvertegenwoordigers steeg van vijf naar twaalf, zes van hen in de RKSP-fractie, drie daarvan nauw verbonden met boerenorganisaties; voortaan werden de agrarische belangen vooral door de confessionele partijen verwoord.ⁱ

Het na de verkiezingen optredende confessionele kabinet Ruys de Beerenbrouck liet al dadelijk merken meer oog te hebben voor de problemen waarin de landbouw verkeerde.ⁱⁱ Het beleid werd nu gericht op bevordering van de graanteelt en samenwerking tussen regering en organisaties met als gevolg dat de graanoogst van 1918 belangrijk hoger uitviel. Niet lang na de eerste maatregelen kwam de oorlog ten einde. Met behulp van een onbelemmerde aanvoer van grondstoffen kon de wederopbouw van het gedeeltelijk ontmantelde productieapparaat snel ter hand genomen worden. Al in 1919 konden de meeste maatregelen worden ingetrokken, en de naoorlogse hausse schiep de indruk dat voorspoedige tijden onveranderd waren weergekeerd. Toch bleek dat niet het geval te zijn. Het opheffen van de noodmaatregelen verhulde het feit dat de verhouding tussen overheid en landbouw een diepgaande wijziging ondergaan had; over en weer was duidelijk geworden hoezeer men van elkaars medewerking afhankelijk was. De gevolgen daarvan zouden in de jaren dertig en daarna duidelijk aan het licht treden. In 1920 kwam bovendien een einde aan de korte periode van hausse en herstel.

Stagnatie en crisis, 1921-1939

Tijdens de oorlogsjaren was de agrarische produktie buiten Europa sterk uitgebreid om de tekorten als gevolg van het ontwrichten van de landbouw op te vangen. Het naoorlogse herstel leidde daarom tot een overschot op de wereldmarkt; in 1921 begon een crisis die de graanprijzen halveerde en alle andere prijzen meesleepte. De problemen die dit voor de Nederlandse landbouw meebracht, werden nog verergerd door handelsmoeilijkheden met het buitenland. De zo belangrijke uitvoer naar Duitsland ondervond ernstige belemmeringen van de economische en financiële chaos die daar in het begin van de jaren twintig heerste, maar ook de export naar andere landen werd gehinderd door toenemende protectionistische neigingen. Opnieuw stond men voor de keuze tussen bedrijfsaanpassingen en protectie.

In de verwachting dat de malaise tijdelijk zou zijn, werd gekozen voor aanpassing van de kosten aan de gedaalde prijzen, en naarmate de economische situatie inderdaad verbeterde, kon ook het landbouwbedrijf zich herstellen. Zo leek de situatie aan het eind van de jaren twintig zich te stabiliseren toen een nieuwe crisis inzette die tot het uitbreken van de Twee-

ⁱ Hollenberg, *Van den Elsen*, 270-271; J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof, de maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*, (Weesp 1983), 194.

ⁱⁱ Ruys was zelf commissaris van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank geweest en liet ook later nog van zijn actieve belangstelling voor de organisaties blijken: Hollenberg, *Van den Elsen*, 141, 271, 285.

de Wereldoorlog zou duren. Deze was zo ernstig dat al spoedig bescherming van de landbouw onvermijdelijk werd. Met de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog nog vers in de herinnering bouwde de overheid een alomvattend apparaat op om de agrarische productie te kunnen beheersen; deze organisatie vormde uiteindelijk een zeer geschikt instrument om de voedselvoorziening in de Tweede Wereldoorlog zoveel mogelijk te sturen.ⁱ

De achtergrond van deze langdurige periode van stagnatie en crisis was de al aangehaalde structurele verschuiving binnen de economie: handel en industrie gaven nu het tempo aan, de productiviteit van de landbouw bleef daarbij achter. In het laatste kwart van de negentiende eeuw hadden de boeren dit voor een groot deel kunnen compenseren door zich toe te leggen op produkten van veehouderij en tuinbouw met een relatief hoge prijs, zodat het prijsniveau van de afzet de gestegen kosten kon dekken. De gunstige conjunctuur en de toenemende vraag naar hoogwaardige voedingsmiddelen hadden deze omschakeling na 1895 ruimschoots beloond, maar tussen de twee wereldoorlogen was sprake van voortdurend lage en na 1930 nog verder dalende landbouwprijzen bij min of meer gelijkblijvende bedrijfskosten. De pachtprizen pasten zich namelijk nauwelijks aan bij de lagere landbouwprijzen; de loonkosten daalden al evenmin door de sterkere landarbeiderbonden en de hogere lonen in andere sectoren. Alleen door vergaande productiviteitsverhoging kon de landbouw aansluiting houden. Pas in de jaren vijftig vond men hiervoor het middel in vergroting van de bedrijfsomvang, grootscheepse mechanisatie en ruilverkaveling.ⁱⁱ

De periode 1921-1940 is dus te verdelen in twee stukken. Aanvankelijk wisten de boeren met enig succes op de gewijzigde omstandigheden in te spelen, maar na de tweede scherpe prijsdaling werd hun bedrijfsvoering steeds door overheidsmaatregelen gestuurd. De bedrijfsaanpassing tot ongeveer 1930 bouwde voort op de al voor de oorlog gelegde grondslagen: ook nu weer waren intensivering, kostprijsverlaging en opbrengstverhoging de sleutelwoorden. Technische en economische verbeteringen vonden door een vlotwerkend systeem van landbouwkundig onderzoek en -voorlichting snelle verspreiding. De opbrengsten van de akkerbouw stegen door opvoering van het kunstmestgebruik, de introductie van chemische bestrijdingsmiddelen en de systematische veredeling van zaaizaad en pootgoed en controle op de handel daarin. De veestapel werd verder uitgebreid; toegenomen veeartsenijkundig toezicht en systematische vee fokkerij gebundeld in stamboeken, verhoogden de kwaliteit van het vee zodat melk- en eierproductie per dier stegen terwijl de mestperiode van varkens verkort kon worden.

Bovendien werd op de zandgronden de tuinbouw verder uitgebreid en geïntensiveerd in glascultures. Op de rivierklei steeg de oppervlakte beplant met hard fruit; gestimuleerd door de vestiging van conservenfabrieken ontwikkelde zich in de Baronie van Breda de teelt van zacht fruit. Vooral kleine boeren legden zich op de arbeidsintensieve tuinbouw toe, omdat zij de benodigde werkkrachten vaak in het eigen gezin konden vinden en loonkosten dus geen factor waren. Tenslotte steeg de totale productie nog door voortgaande ontginning. Zo

---

ⁱ Voor een uitgebreide behandeling van de periode 1920-1940 zie: C.H.J. Mapaard, 'De Nederlandse landbouw', in: P.B. Kreukniet, red., *De Nederlandse volkshuisvesting tussen de twee wereldoorlogen*, deel III, (Utrecht/Antwerpen 1952), 3-95; Van Zanden, 'Modernisering', 120-128; speciaal over Brabant: F.W.J. Kriellaars, 'De Brabantse landbouw in de periode 1925-1950', in: J. E. de Quay, red., *Het nieuwe Brabant*, deel II, (Den Bosch 1953), 299-356.

ⁱⁱ Meer over de periode na 1950 in: A.H. Crijns *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw 1950-1985* (Tilburg 1998)

had het landbouwbedrijf zich aan het eind van de jaren twintig enigszins hersteld en leek het erop dat een nieuwe bloeiperiode kon aanbreken; ondanks toegenomen concurrentie was de buitenlandse afzet verder gestegen naarmate het handelsverkeer weer wat geliberaliseerd was.

Deze winst werd echter weer teniet gedaan toen de graanprijzen tussen 1929 en 1932 opnieuw halveerden en andere produkten meeslepten. Omdat het erop leek dat alleen de akkerbouw getroffen was nam de regering enkele maatregelen om de teelt van graan, suikerbieten en aardappelen te ondersteunen. Dit bleek al snel niet voldoende te zijn. Overal in het buitenland keerde men terug naar handelsprotectie, terwijl de Nederlandse uitvoer verder belemmerd werd toen in 1931 een groot aantal landen hun munt devalueerde en de gulden relatief duur bleef; ook de tuinbouw en veeteelt liepen nu zware klappen op. De eerste reactie was het beperken van kosten. Grotere boeren schakelden over op extensieve teelten en ontsloegen hun landarbeiders; in West-Brabant was een grote werkloosheid op het platteland het gevolg. Kleinere bedrijven elders in de provincie hadden die keuze meestal niet omdat zij dreven op gezinsarbeid. Hun situatie werd nog bemoeilijkt door het feit dat de bijverdiensten uit nevenwerkzaamheden wegvielen. Ook hier leidde het streven naar kostenbeperking tot een zekere extensivering, maar dan in de vorm van besparing op de uitgaven aan kunstmest, zaaizaad en dergelijke en een verlaging van de levensstandaard.

Het was duidelijk dat stimulering van produktie en export weinig zin had. Enigszins aarzelend sloeg de regering dus de weg van protectie in door het opzetten van een systeem van binnenlandse garantieprijzen, betaald door invoerrechten en accijnzen op landbouwproducten. De opbrengsten van dit fonds dienden tevens voor het ondersteunen van de export. Deze maatregelen herstelden weliswaar de rentabiliteit van het landbouwbedrijf, maar evenals tijdens de Eerste Wereldoorlog werkte het eenzijdig hanteren van prijsbeheersing uiteindelijk averechts. Veel boeren trachtten door uitbreiding van hun produktie de sterke inkomensdaling op te vangen; zo werden de problemen verergerd.

Het herstel van de binnenlandse tarweprijzen werkte een verdubbeling van het areaal in de hand terwijl de varkensstapel door de lage voederprijzen explosief groeide. Bij de Landbouwcrisiswet van 1933 kreeg de regering daarom vrij vergaande bevoegdheden om produktie, prijs, handel en distributie van de landbouw te kunnen beheersen. De uitvoering daarvan berustte bij een aparte afdeling van het Ministerie van Landbouw onder leiding van S.L. Louwes; een Centrale Crisis Controle Dienst zag toe op de naleving van de ingrijpende en vaak onpopulaire maatregelen. Op nationaal en plaatselijk niveau werden de landbouworganisaties nauw bij de voorbereiding en uitvoering van de crisismaatregelen betrokken.

Met de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog in de herinnering trachtte men de belangen van de verschillende landbouwgebieden steeds met elkaar in overeenstemming te brengen. De steun voor akkerbouwproducten was gebonden aan vooraf vastgestelde hoeveelheden terwijl de veevoerprijzen laag bleven door toeslagen wanneer graan en aardappelen voor menselijke consumptie ongeschikt gemaakt werden. Hiervan profiteerden niet alleen de gebieden waar akkerbouw vanouds overwegend was; ook de zandboeren breidden hun areaal bouwland uit. Teeltbeperkingen remden de groei van de veestapel, maar door een gerichte hantering van de toewijzingen aan erkend stamboekvee probeerde men tevens de kwaliteit ervan te verbeteren. Ook de tuinbouwproductie werd beperkt en aan veilplicht en mini-

mumprijzen gebonden. Omdat landbouwcoöperaties en -verenigingen zo nauw bij de uitvoering van het beleid waren betrokken, raakten de boeren tenslotte steeds meer hierop aangewezen.

Hoewel de landbouw dankzij dit uitgebreide pakket steunmaatregelen, een geleidelijke verbetering van de conjunctuur en de devaluatie van de gulden zich langzaam herstelde, bleef de situatie precair, en vooral het kleinbedrijf zat ernstig in de knel. Alleen kostenverlaging door vergaande mechanisatie kon een duurzame oplossing bieden, maar verschillende factoren stonden dit nog in de weg. Geldgebrek verhinderde het aanschaffen van machines; tractoren en bijvoorbeeld melkmachines waren technisch eigenlijk nog niet volmaakt genoeg om op grote schaal toepassing te vinden. De bedrijfsstructuur van de Nederlandse landbouw vormde echter de grootste hinderpaal: door het bestaan van talrijke kleine en vaak sterk versnipperde boerderijen bleven de mogelijkheden tot vergaande mechanisatie beperkt. Dit kon alleen verholpen worden door het samenvoegen van bedrijven en groot-scheepse ruilverkaveling, maar hoge kosten en de onmogelijkheid om werkloze boeren en arbeiders ander werk te geven verhinderden nog het doorvoeren van een systematische schaalvergroting. Door lapmiddelen als gezinssteun en werkverschaffing werden kleine bedrijven overeind gehouden; oorlog en wederopbouw zouden de aard van het probleem verbergen totdat in de jaren vijftig de oplossing ervan noodzakelijk werd.

Oorlog en wederopbouw, 1940-1950

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 verschoof het doel van de overheidsmaatregelen weer naar de binnenlandse voedselvoorziening, zoals dat vijftientig jaar eerder ook gebeurd was.ⁱ Hoewel de bevolking en afhankelijkheid van het buitenland in de tussentijd waren toegenomen bleek het goed ingespeelde landbouwcrisisapparaat onder bekwame leiding van Louwes in staat de produktie zo te beheersen dat ondanks distributie, gedwongen leveringen aan Duitsland en onvermijdelijke zwarthandel de levensmiddelenvoorziening tot eind 1944 op een redelijk peil bleef.

Evenals tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam het accent te liggen op een terugdringen van de veeteelt ten gunste van akkerbouwproducten voor menselijke consumptie, echter met dit verschil dat het gevoerde beleid voortbouwend op de crisismaatregelen aanstonds de landbouw als een samenhangend systeem opvatte en rekening hield met verschillen binnen de bedrijfstak. De akkerbouw werd verder gereguleerd door teeltverboden voor voedergewassen en het bevorderen van de verbouw van andere gewassen door gunstige richtprijzen. Voor het omschakelen van veeteelt naar akkerbouw kwam een premie op het scheuren van weiland tot bouwland, later uitgebreid tot een scheurplicht; voedertoewijzingen, verplichte veeleveringen en het vaststellen van hoogste aantallen per bedrijf legden de veehouderij verder aan banden. Al met al werd veel dieper in de bedrijfsvoering ingegrepen dan voorheen het geval was geweest.ⁱⁱ

Op de zandgronden verschoof nu opnieuw het zwaartepunt van veeteelt naar de verbouw van rogge en aardappelen. Hoewel de overheidsmaatregelen als gezegd rekening hielden met de verschillen tussen landbouwgebieden en bijvoorbeeld de kunstmesttoewijzing voor

ⁱ Zie voor de Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger, de voedselvoorziening, 1940-1945*, (Utrecht 1985); Van Zanden, 'Modernisatie', 128-137.

ⁱⁱ Voor een opsomming van de maatregelen: Kriellaars, 'Brabantse landbouw', 327-341.

de lichte gronden ruimer was dan die voor de vruchtbaardere klei liep de oogstopbrengst door het tekort aan mest terug, terwijl vruchtwisseling dit door de teeltplichten niet op kon vangen. Toch was over het algemeen de rentabiliteit van de bedrijven in de oorlogsjaren redelijk.ⁱ Ook de tuinbouw maakte goede jaren door; het areaal daarvan werd tijdens de oorlog nog uitgebreid dankzij de gunstige richtprijzen.

Nadat Brabant voor het grootste deel in 1944 bevrijd was brak een periode van herstel aan die tot ongeveer 1950 zou duren.ⁱⁱ Door gevechtshandelingen en inundatie had ook de landbouw een vrij omvangrijke materiële schade geledenⁱⁱⁱ, en evenals tijdens de Eerste Wereldoorlog was er sprake van een zekere desinvestering omdat de boeren voor hun produkten wel geld ontvingen maar zij dit door de schaarste aan grondstoffen en de heersende beperkingen niet in hun bedrijf productief konden maken. Direct na de oorlog werd de wederopbouw echter geremd omdat het deviezengebrek de invoer van grondstoffen belemmerde; vooral het herstel van de ingekrompen veestapel verliep maar langzaam. Toch leverde de landbouw als geheel een zeer belangrijk aandeel in de wederopbouw van de Nederlandse economie omdat het deviezentekort kon worden bestreden door een omvangrijke uitvoer van agrarische produkten.

Rond 1950 was de produktie weer terug op het niveau van 1938. Hoewel de meeste beperkende maatregelen intussen geleidelijk waren opgeheven hadden crisisjaren en oorlog duidelijk gemaakt dat het voortbestaan van een gezond landbouwbedrijf een actieve overheids-politiek vereiste. In de persoon van minister van Landbouw S.L. Mansholt toonde de regering zich ook bereid om in samenwerking met de organisaties verenigd in het Landbouwschap deze verantwoordelijkheid te aanvaarden. Zo werd een proces bekroond waarvoor de Staatscommissie van 1886 de basis had gelegd: toen in de jaren vijftig nieuwe ingrepen noodzakelijk bleken bezat de landbouw een slagvaardig apparaat om de bedrijfstak aan te passen aan de eisen van de steeds veranderde economie.

J.P.B. Jonker, Amsterdam 1988.

ⁱ Kriellaars, 'Brabantse landbouw', 337-338.

ⁱⁱ Voor een overzicht van de naoorlogse periode: Van Zanden, 'Modernisering', 133-137; Kriellaars, 'Brabantse landbouw', 341-351.

ⁱⁱⁱ Een schatting van de omvang geeft Kriellaars, 'Brabantse landbouw', 342-343.; A.H. Crijns *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw 1950-1985* (Tilburg 1998)

Landbouwverenigingsleven en coöperaties

De ontwikkeling van landbouwcoöperaties in Noord-Brabant is hecht met de opkomst van het landbouwverenigingsleven verbonden. Het ontbreekt hier aan de ruimte om de hele geschiedenis daarvan in de periode 1880-1950 te beschrijvenⁱ; ik wil me daarom beperken tot een beknopte schets van ontstaan en karakter van dit verenigingsleven en de manier waarop de belangrijkste coöperaties tot stand kwamen.

De Maatschappij van Landbouw

Voor de oprichting van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond in 1896 bestond er al de Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant.ⁱⁱ Groot was die niet: het ledental steeg tot net boven de drieduizend in 1900 maar was in 1914 weer gehalveerd door het succes van de NCB. Van oorsprong had de Maatschappij vooral aanhang gehad onder de protestantse kleiboeren in West-Brabant, op de zandgronden waren slechts hier en daar kleine afdelingen te vinden. Maar er zaten ook vooraanstaande katholieken in het bestuur. Op allerlei manieren probeerde men de ontwikkeling van de Brabantse landbouw te bevorderen.

Al in de jaren tachtig kochten enkele afdelingen gezamenlijk in; er waren commissies voor landbouwkrediet, verzekering en technische adviezen. In 1890 nam de Maatschappij zelf een landbouwleraar in dienst, de latere directeur-generaal van de Landbouw P. van Hoek. Met veel inzet toog hij aan het werk: overal gaf hij lezingen, spoorde aan tot coöperatie en stimuleerde de aanleg van proefvelden. Na ruim een jaar trad hij in dezelfde functie in rijksdienst.

Ondanks al deze activiteiten kreeg de Maatschappij nooit brede aanhang onder de boeren. Dit was onder meer te wijten aan het feit dat van het bestuur weinig stuwkracht uitging: men beperkte zich vaak tot het geven van adviezen in de verwachting dat de belanghebbenden zelf dan het initiatief wel namen. Ook zou de Maatschappij voornamelijk bestaan hebben uit liberale 'heeren': grootgrondbezitters, grote boeren en notabelen met een zekere *dédain* tegenover de talrijke kleine boeren.ⁱⁱⁱ Voor die houding vond men overigens steun bij de Staatscommissie voor de Landbouw van 1886 die meende dat de sterke toename van het kleinbedrijf die zij juist in Brabant en Limburg constateerde, een teken van verval van de landbouw was: die ontwikkeling bedreigde het voortbestaan van de onafhankelijke eigeners en mocht dus niet worden gestimuleerd.^{iv}

ⁱ Zie daarvoor gedetailleerder: G. Minderhoud, *Landbouwcoöperatie in Nederland*, (Groningen 1940); J.H. Stuyvenberg, *Het Centraal Bureau; een coöperatief krachtenveld in de Nederlandse landbouw, 1899-1949*, (Rotterdam 1949); idem, *De ontstaansgronden van de landbouwcoöperatie in heroverweging*, (Den Haag 1977).

ⁱⁱ Voor de geschiedenis van de Maatschappij zie P. van Loon, *Honderd jaar Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant, 1851-1951*, (Amsterdam 1951).

ⁱⁱⁱ Hollenberg, *Van den Elsen*, 28-29; 62-63; 86.

^{iv} *Uitkomsten*, deel IV. De Staatscommissie van 1906 meende dat haar voorganger de zaken te somber had gezien en bevestigde dat de landbouworganisaties voorheen weinig voor kleine boeren hadden gedaan: *Rapporten en voorstellen betreffende de oeconomische toestand der landbouwers in Nederland*, (Den Haag 1912), 184-187.

Deze situatie leidde ertoe dat vooral in de katholieke pers stemmen opgingen om ook in Nederland een boerenbond op te richten naar Duits en Belgisch model.ⁱ Meer dan de bestaande verenigingen zou dit een sociale organisatie moeten zijn ten bate van de vele kleine boeren die door de Maatschappij genegeerd werden. De voornaamste voortrekker van deze beweging was de Norbertijner pater G. van den Elsen.

Opkomst en ontwikkeling van de NCB

Vijfentwintig jaar lang vormde G. van den Elsen (1853-1925) de ziel van de NCB.ⁱⁱ Met een niet aflatende inzet trok hij tot in alle uithoeken van Brabant om de boeren aan te sporen zich te verenigen in de NCB. Daarnaast schreef hij het bondsblad vol en ontplooidde hij bovendien talenten als organisator en boekhouder die een snelle uitbouw van de bond mogelijk maakten. De encycliek *Rerum Novarum* (1891) inspireerde hem bij zijn streven. Deze encycliek betekende de doorbraak voor het zogenaamde sociaalkatholicisme dat de gelovige ertoe aanzette om volgens de richtlijnen der kerk organisaties op te zetten om de zwakkere leden van de gemeenschap te beschermen tegen de ontwrichtende gevolgen van de moderne maatschappij.ⁱⁱⁱ

Buiten Nederland hadden deze ideeën al ruime verspreiding gevonden, maar hier stuitte zij op een conservatieve geloofsgemeenschap. Die botsing is ook duidelijk terug te vinden in de confrontatie tussen Maatschappij en NCB. In het bestuur van de Maatschappij zaten katholieke notabelen die liberale denkbeelden over bijvoorbeeld staatsonthouding combineerden met de nu verouderde defensief-individualistische opvattingen over het oplossen van sociale problemen. De ijveraars voor een boerenbond waren echter van mening dat alleen een vereniging op basis van *Rerum Novarum* een blijvende oplossing kon bieden voor de problemen op het platteland: de onrust als gevolg van de landbouwcrisis toonde immers het falen van de oude opvattingen aan. Het militante sociaal-katholicisme zoals Van den Elsen dat uitdroeg had bovendien een sterke aantrekkingskracht op de boeren die zich in het nauw gebracht en in de steek gelaten voelden.^{iv}

In een vroeg stadium wist Van den Elsen de steun van de Bossche bisschop W. van de Ven voor zijn plannen te krijgen. Dat betekende dat de plaatselijke geestelijkheid van hogerhand werd aangespoord om actief mee te werken aan het oprichten van de afdelingen; zo kreeg de NCB op slag overal initiatiefnemers die hun administratieve en organisatorische vaardigheden in dienst van de bond stelden. Het gebeurde wel dat zij een propagandabezoek

---

ⁱ Voor de voorgeschiedenis zie Hollenberg, *Van den Elsen*, 28-31.

ⁱⁱ Over Van den Elsen zie het boek van Hollenberg, *Van den Elsen*, een uitstekende biografie die ook veel informatie over de Brabantse boerenbeweging geeft. Het boek van P. van den Elsen, *Boerenapostel pater Gerlacus van den Elsen*, (Gemert 1983) is grotendeels een matige bewerking van Hollenberg. De NCB is verder beschreven in het gedenkboek van J.J. Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, (Den Bosch 1946); zie ook M. Bax, A. Nieuwenhuis, 'Boerenemancipatie in Brabant: vergruizing van een "????d"', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1980, 163-180. Een reactie op dit laatste artikel heb ik in voorbereiding.

ⁱⁱⁱ Zie hiervoor J.J. Rogier, *Katholieke herleving, geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853*, (Den Haag 1962), 298-331; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Tussen Scylla en Charybdis koersend naar een organische maatschappijleer', in *Tilliburgis, Publikaties van de Katholieke Leergangen*, 25 (1968), 3-27; idem, 'Ideeën rond 1900 van katholieken over een reconstructie der maatschappij', in: *Sociale wetenschappen*, 13 (1970), 257-284.

^{iv} Zie hiervoor Hollenberg, *Van den Elsen*, 67-80.

van Van den Elsen voorbereidden door alvast vooraanstaande dorpsgenoten uit te zoeken die ter vergadering 'spontaan' het bestuur konden vormen.ⁱ Van den Elsen gebruikte de bisschoppelijke steun echter ook om de concurrentie van de Maatschappij uit te schakelen zodat die na 1900 ten opzichte van de NCB geen rol van betekenis meer speelde en wat ahang betreft vrijwel teruggedrongen werd naar West-Brabant.ⁱⁱ Van den Elsen meende dat versterking van wat hij de sociaal-zedelijke positie van de boeren noemde voorrang had. Hiermee bedoelde hij dat het doorvoeren van economische vernieuwingen op het platteland geleid moest worden door een sociaal streven, omdat zij anders alleen maar verdeeldheid zaaiden.

Naar zijn ideeën werd de boerenbond opgezet als een krans van coöperaties, overkoepeld en bijeengehouden door een ideële bond waarin het sociaal-zedelijk streven van het hele bouwwerk verankerd lag. Een geestelijk adviseur moest erop toezien dat het zedelijk doel niet ondergeschikt raakte aan de stoffelijke belangen. Maar bovendien wilde Van den Elsen met de NCB een buffer scheppen die het platteland zou afschermen tegen door hem kwalijk geachte stadse invloeden. Daartoe werd een brede organisatie opgezet om te voorzien in zoveel mogelijk behoeften. De plaatselijke afdelingen vormden al snel het knooppunt van een krans van onderverenigingen voor onder andere gezamenlijke inkoop en melkverwerking, onderlinge verzekering en krediet; alleen leden van de bond mochten daar gebruik van maken.

Via persoonlijke en bestuurlijke relaties waren deze coöperaties op plaatselijk en provinciaal niveau nauw met de NCB verbonden. Daarnaast zette de bond zich in voor landbouwonderwijs, en voor het opleiden van een eigen kader werden zogenaamde sociale cursussen georganiseerd. Tenslotte kwamen er ook nog aparte onderverenigingen voor landarbeiders, jonge boeren en boerinnen. Nadruk op de eigen sociale en culturele waarden van het platteland tegenover de stad moest de boeren een gevoel van eigenwaarde geven en tevens de saamhorigheid versterken. Dit gebeurde niet alleen door aandacht voor traditionele gebruiken, klederdrachten, volksfeesten en dergelijke, maar ook door scherpe tirades in het bondsblad waarin Van den Elsen een dikwijls gestereotypeerde buitenwereld schiep die het idyllische platteland zou bedreigen. De kerk en het katholieke geloof namen in dit samenstel van ideeën natuurlijk een centrale plaats in; daarnaast bevatte het ook wel antikapitalistische, populistische en antisemitische elementen.ⁱⁱⁱ

Gaandeweg ontstond zo een hecht bolwerk van boerenbelangen dat gecoördineerd werd door de NCB, een machtige organisatie die in 1920 al bijna 39.000 leden telde; daarmee was verreweg het grootste deel van de Brabantse boeren bij deze standsorganisatie aangesloten. Het grote ledental stelde de bond ook in staat om politieke invloed uit te oefenen op provinciaal en nationaal niveau. Dit bleek al toen de voorzitter van de NCB werd uitgenodigd zitting te nemen in de Staatscommissie voor de Landbouw van 1906 om samen met zijn Limburgse collega de belangen van kleine boeren te verdedigen. Het rapport van deze Staatscommissie is dan ook zeer positief over de opkomst van het kleinbedrijf, in tegenstel-

ⁱ Ph. C.M. van Campen, P. Hollenberg en F.W.J. Kriellaars, *Landbouw en landbouwcrediet, 1898-1948, vijftig jaren geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven*, (Eindhoven 1948), 69; M. Schoenmakers, *75 jaar R.K. Boerenbond te Haaren*, (Haaren 1976), 3.

ⁱⁱ Hollenberg, *Van den Elsen*, 101-103, beschrijft deze episode.

ⁱⁱⁱ Zie voor een uitstekende schets van Van den Elsen's ideeën het boek van Hollenberg, 32-47; 72-80.

ling tot dat van haar voorgangers.ⁱ Sinds 1910 telde de katholieke fractie in de Tweede Kamer steeds wel een of meerdere leden afkomstig uit de Brabantse boerenbeweging; tussen de twee wereldoorlogen werden de organisaties bovendien steeds meer door de regering bij de voorbereiding en uitvoering van het landbouwbeleid betrokken zodat ook de NCB gaandeweg een tweezijdige schakel tussen boer en overheid werd.

De NCB geldt daarom in de literatuur terecht als emancipatiebeweging van de kleine boer: door de inspanningen van de bond verkreeg hij economische zelfstandigheid, sociale waardering, cultureel zelfbewustzijn en politieke invloed. Ook na het terugtreden van Van den Elsen bleven priesters overigens een belangrijke positie in de boerenbeweging innemen. Dit had hij ook zo bedoeld. Van den Elsen beseftte namelijk dat juist hun prestige noodzakelijk was om het vertrouwen te wekken dat de totstandkoming van boerenbond en coöperaties eiste, en dat zij bovendien de nodige administratieve en bestuurlijke vaardigheden konden leveren die in boerenkring vaak ontbraken. De hoofdbesturen van de NCB en topcoöperaties kenden dan ook steeds een geestelijk adviseur; op dorpsniveau zat de plaatselijke pastoor samen met voorzitter en secretaris van de afdeling meestal ook in de andere besturen die de boerenbeweging daar rijk was. Zo was de NCB nauw met de katholieke zuil verbonden.ⁱⁱ

De coöperaties

De opkomst van landbouwcoöperaties moet worden gezien als een herstel van het evenwicht tussen boer en handel.ⁱⁱⁱ Overal waar de boer zijn produkten kwijt wilde had hij te maken met afnemers die sterker waren dan hij. De Westbrabantse suikerfabrikanten hadden door hun kapitaalskracht een machtspositie tegenover de boeren die nog versterkt werd toen de teelt van tarwe, meekrap en vlas na 1870 minder opbracht.^{iv}

Meestal versterkten de fabrikanten het zaaigoed van een bietensoort met een relatief laag gewicht maar een hoog suikergehalte, maar zij betaalden de oogst dan naar het gewicht. Dit stuitte op verzet bij de boeren die naar het gehalte betaald wilden worden, doch de teruglopende rentabiliteit van de andere gewassen en de sterke positie van de fabrikanten zetten hen klem. Op de bietenoogst konden zij bovendien voorschotten krijgen; viel die echter tegen dan kon de boer niet aflossen en raakte hij met zijn bedrijf aan de fabriek gebonden.

Elders in Brabant en vooral op de zandgronden namen winkeliers en handelaren traditioneel een sterke positie in.^v Van oorsprong waren deze bedrijven min of meer zelfvoorzienend geweest: het vee werd gehouden om de mest voor de roggebouw, wat na eigen gebruik overschoot, verkocht men. Met het verbeteren van de verbindingen raakten de boeren echter meer en meer in contact met de markt en schakelden over op de zo geheten Vlaamse bouw waarbij het accent juist op de veeteeltproductie lag: melk, boter, eieren, mestkalveren en

---

ⁱ *Rapporten en voorstellen, 184-187.*

ⁱⁱ J.P. Kruijt en W. Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces', in: A.N. J. den Hollander, red., *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland, (Assen 1968), 227-263*, wijzen erop (239-244) dat de organisatiegraad nog in 1956 bij de katholieke boeren zeer hoog lag.

ⁱⁱⁱ De economische achtergronden voor het ontstaan van coöperaties worden onder andere behandeld door Van Zanden, *Economische ontwikkeling, 273-281*; J.H. van Stuijvenberg, *Centraal Bureau, en Ontstaansgronden.*

^{iv} Voor de introductie van de suikerbiet zie Van Zanden, *Economische ontwikkeling, 234-235.*

^v Zie het voorgaande artikel.

varkensvlees. Daarmee werden zij afhankelijk van plaatselijke winkeliers en handelaren in boter en vee die dikwijls een sleutelpositie innamen omdat zij tegelijk leverancier van landbouwbenodigdheden aan de boeren waren en onderling weinig concurrentie voerden. Dat gaf gelegenheid voor prijsmanipulatie en knoeierij met afgenomen boter en geleverde kunstmest, verdoezeld in de ruilhandel die op de zandgronden door het geldgebrek gewoonte was.

Zolang de tijden goed waren leverden deze toestanden mogelijk weinig problemen op. Maar toen de agrarische conjunctuur in het laatste kwart van de vorige eeuw instortte raakten de boeren zich pijnlijk van hun afhankelijkheid bewust, ook al omdat zij in deze omstandigheden dikwijls om krediet verlegen zaten. Aangezien andere bronnen op het platteland eigenlijk ontbraken konden fabrikant en tussenhandel van deze nood gebruik maken om de boeren verder aan zich te binden. De Staatscommissie van 1886 constateerde dat al dan niet verborgen uitbuiting nogal eens het gevolg was.ⁱ

In West-Brabant sloten de suikerfabrikanten in 1885 een kartelovereenkomst zodat zij de leveringsvoorwaarden konden opleggen. De sterke greep van de tussenhandel remde bovendien de ontwikkeling van het landbouwbedrijf omdat elke stimulans tot produktieverhoging en kwaliteitsverbetering zonder alternatieve afzetkanalen ontbrak en het vertrouwen bijvoorbeeld in kunstmest door de knoeierijen ondermijnd was. In al deze gevallen lag bundeling van krachten voor de hand, maar deze werd door verschillende factoren geremd. De Staatscommissie van 1886 vreesde dat er teveel onderlinge achterdocht op het platteland bestond om coöperaties van de grond te kunnen krijgen; de agrarische crisis ontnam de boeren hun financiële speelruimte. De inrichting van suikerfabrieken vergde een forse investering terwijl de markt van ruwe suiker in handen van enkele grote bedrijven was. De coöperatieve suikerfabrieken kregen dan ook ondanks heftige conflicten tussen boeren en fabrikanten pas na 1900 een kans.ⁱⁱ

Op de zandgronden lagen de problemen nog wat ingewikkelder. Aankoopverenigingen konden de boeren korting en kwaliteitsgarantie geven op kunstmest en veevoer, maar zolang die om geld verlegen zaten sloten zij zich niet aan. De Staatscommissie meende dat gebrek aan bedrijfskrediet dus de oorzaak van de vaak achterlijke toestand van de landbouw was, een opvatting die in de hele literatuur wordt herhaald.ⁱⁱⁱ Een rente van vier procent werd echter al te hoog gevonden terwijl ook coöperatief krediet niet lager uitkwam.^{iv} De kern van het probleem school hier dus in de geringe rentabiliteit van de bedrijven, een knelpunt dat evenmin als de winkelnering met bedrijfskrediet kon worden verholpen. Zuivelfabrieken boden die oplossing wel. Machinale verwerking van de melk was met het uit-

ⁱ *Uitkomsten*, deel IV, 31-37.

ⁱⁱ Zie J.M. van Bommel van Vloten, red., *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Coöperatieve Suikerfabriek en Raffinaderij Dinteloord, 1908-1948*, (Roosendaal 1948); Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 297

ⁱⁱⁱ Zo onder andere Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 274-281; recent nog H.W.J. Bosman, 'De boerenleenbanken van de groep Eindhoven in de eerste helft der 20e eeuw', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Bankieren in Brabant in de loop der eeuwen*, (Tilburg 1987), 261-271. Zie echter J.P.B. Jonker, 'Welbegrepen eigenbelang, ontstaan en functie van boerenleenbanken in Brabant, 1900-1920', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, 1988, ter perse.

^{iv} *Uitkomsten*, deel IV p32. Voor de rentetarieven van de boerenleenbanken zie Van Campen e.a., *Landbouwkrediet*, 563.

vinden van de centrifugale ontroming in 1877 (?) technisch mogelijk geworden. Dit verschaft belangrijke voordelen: de melk bracht meer boter op van constant hoge kwaliteit, en uitbetaling door de fabriek gaf de boeren de zo gewenste beschikking over contant geld.

Pas met het beschikbaar komen van de handcentrifuge na 1888 kwam deze vinding echter binnen het bereik van de kapitaalarme zandboeren die het geld voor een stoommachine niet bezaten. Vanaf het begin van de jaren negentig verspreidden boterfabriek en aankoopvereniging zich in snel tempo over het Brabantse platteland. De boerenleenbanken kwamen grotendeels pas na 1900 van de grond, toen de conjunctuur zich herstelde en er weer voldoende geld onder de boeren kwam om een systeem van onderling krediet op te zetten; een verder bewijs dat zij geen grote rol speelden bij de modernisering van het zandbedrijf omdat niet kredietgebrek maar slechte rentabiliteit en te kleine geldsomloop de hoofdproblemen waren.ⁱ

Coöperaties brachten dus de marktverhoudingen tussen boer en handel in evenwicht en legden tevens de basis voor herstel van rentabiliteit. Vooral kleine boeren konden door gezamenlijk op te treden profiteren van schaalvoordelen die anders alleen grote boeren genoten; de opkomst van de coöperatieve beweging valt dan ook samen met de groei van het kleinbedrijf. Deze eerste fase speelde zich af voor de stichting van de NCB. Maar naarmate de beweging groeide nam ook het verlangen toe naar een sterke boerenbond om alle belangen te verenigen: zo was bijvoorbeeld de in 1893 opgerichte Zuid-Nederlandse Zuivelbond een verzamelpunt voor ijveraars voor de boerenbondsgedachte.ⁱⁱ

Enmaal opgericht ging de NCB snel fungeren als knooppunt voor de al bestaande en initiatiefnemer voor nieuwe vormen van samenwerking. Met behulp van het prestige van notabelen en priesters wist de bond gaandeweg het vertrouwen van de bevolking te winnen om ook over te gaan tot onderlinge verzekering en krediet. Het spaargeld dat de boerenleenbanken aantrokken kwam goed van pas bij de financiering van de coöperatieve activiteiten; in Brabant bleek namelijk maar een geringe behoefte aan bedrijfskrediet te bestaan.ⁱⁱⁱ Coördinatie door de NCB versnelde de verspreiding van de coöperatieve beweging en bevorderde tegelijk de uniforme opbouw van een hechte boerenbond.

Dit proces kan ruwweg in vier fasen worden onderscheiden.^{iv} Tot ongeveer 1895 was de ontwikkeling gelijkmatig en ietwat aarzelend: hier en daar ontstonden inkoopverenigingen en boterfabrieken, maar geldgebrek en winkelaafhankelijkheid verhinderden de boeren vaak om de handen ineen te slaan. Met het herstel van de conjunctuur begon echter een fase van snelle expansie die tot ongeveer 1920 duurde. Langs het net van boerenbond en zuivelfederatie konden kennis en coöperatieve gezindheid zich gemakkelijk over Brabant verbreiden. Deze fase werd allereerst gekenmerkt door een snelle toename van aantal en soort van de coöperaties. De groei van de NCB trok ook het aantal inkoopverenigingen en zuivelfabrieken mee en men probeerde nu de voordelen van gezamenlijk optreden ook op andere terrei-

---

ⁱ Zie hiervoor uitgebreider J. Baert, 'De geldsomloop in het boerenbedrijf, 1795-1940', in: *De Economist*, 94 (1946), 588-607; Jonker, 'Welbegrepen Eigenbelang'.

ⁱⁱ Hollenberg, *Van den Elsen*, 29-30

ⁱⁱⁱ Jonker, 'Welbegrepen Eigenbelang'.

^{iv} Voor een gedetailleerd overzicht van de ontwikkeling van de landbouwcoöperaties zie Van Stuijvenberg, *Centraal Bureau*, 26-72.

nen te behalen. Dat was lang niet altijd succesvol. De verkoop van eieren door een coöperatieve eiermijn legde de basis voor een hechte afzetorganisatie, maar de gezamenlijke verkoop van mestkalveren liep stuk en ook de coöperatieve slachterij kwam in deze periode maar nauwelijks van de grond.

Door de gunstige conjunctuur konden de boeren hun produkten namelijk zonder moeite kwijt, terwijl de toegenomen concurrentie de tussenhandel toeschietelijker maakte. Om die reden duurde het ook nog geruime tijd voordat de boterfabrieken het thuiskarnen verdrongen hadden.ⁱ Boven kwam al even ter sprake dat ook de suikerfabrieken zich maar langzaam ontwikkelden.

Tweede kenmerk van deze periode was het felle verzet van de tussenhandel dat de coöperaties dwong zich verder aaneen te sluiten. Dat bleek al in 1899 toen de importeurs van kalizout een kartel sloten om de verkoopvoorwaarden te kunnen dicteren, maar wat Brabant betreft was de zogenaamde Boteroorlog van 1904 eigenlijk wel zo spectaculair omdat de gecombineerde macht van de handelaren er bijna in slaagde het invoeren van een rijkskeurmerk voor boter te verhinderen.ⁱⁱ Na deze confrontaties was de marktpositie van de landbouwcoöperaties gevestigd en konden zij zich verder ontwikkelen. Dit leidde tot een langzame schaalvergroting, bijvoorbeeld door de overgang van handkracht naar stoomzuivel en de bundeling van de aankoop eerst in de Handelsraad en later in de CHV.

De derde fase die ik hier zou willen onderscheiden, is die van consolidatie in samenhang met de periode van stagnatie en crisis in de landbouw die, zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet, rond 1920 begon. Op verschillende terreinen hadden de coöperaties een stabiel en soms overheersend marktaandeel ten opzichte van het particulier bedrijf veroverd en was verdere uitbreiding daarvan nauwelijks meer mogelijk. Toch vond er nog enige groei plaats doordat boeren die tot dan toe afzijdig gebleven zich nu door de omstandigheden gedwongen aansloten. Naarmate de conjuncturele situatie in de jaren dertig verslechterde, steeg de noodzaak van een of meerdere coöperaties lid te zijn om het hoofd boven water te kunnen blijven houden. Samen met de ingrijpende crisismaatregelen leidde dit ertoe dat de boeren nu steeds afhankelijker werden van hun organisaties.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog luidde de vierde fase van concentratie en rationalisatie in. Aanvankelijk gaven de oorlogsomstandigheden aanleiding tot het samenvoegen van kleinere coöperaties om machines en mankracht uit te sparen, maar in de jaren vijftig kwam een autonoom concentratieproces op gang dat de talrijke plaatselijke coöperaties deed opgaan in enkele grote combinaties. Daarmee verzakelijkten de verhoudingen tussen de boer en 'zijn' coöperatie en verdwenen de karakteristieke plaatselijke ledenvergaderingen; maar in ieder Brabants dorp zijn nog wel de gebouwen te vinden die stil getuigen van het rijke verleden van een unieke vorm van lokaal economisch zelfbestuur.

J.P.B. Jonker, Amsterdam 1988.

ⁱ Pas omstreeks 1906 werd meer dan de helft van de Brabantse boter op de fabriek gemaakt: V.R.IJ. Croesen, *Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.*, (Den Haag 1931), 191.

ⁱⁱ Voor het kalisyndicaat zie Van Stuijvenberg, *Centraal Bureau*, 135-143; over de Boteroorlog Hollenberg, *Van den Elsen*, 151-165 en het artikel van J. Andrik in deze bundel.

Het ontstaan van DMV Campina te Veghelⁱ

De Zuivelbond

Tegen het einde van de vorige eeuw houdt de veehouder in Limburg en oostelijk Noord-Brabant zijn vee hoofdzakelijk voor bemesting van de schrale grond. Volgens provinciaal statenlid J. Truyen heeft 97 procent van de boeren rond 1892 in dit gebied niet meer dan twee of drie koeien.ⁱⁱ De melk wordt op de boerderij gekarnd waarna men de boter, van slechte kwaliteit, gebruikt als ruilmiddel bij de winkeliers en de vrijgekomen karnemelk voor de opfok van kalveren. J.J.C. Ament, hoofd van de school te Tungelroy, trekt zich de slechte toestand onder de boeren aan en besluit samen met 33 boeren tot de oprichting van de coöperatieve fabriek. In het Belgische plaatsje Bree heeft hij gezien hoe boeren gezamenlijk hun melk tot boter bewerken door middel van een ontromer ofwel centrifuge. Dit voorbeeld wordt opgevolgd en in mei 1892 start men met de produktie van boter.

Mede door toedoen van landbouwlerearen, later landbouwconsulenten genaamd, komen er in deze regio steeds meer coöperatieve handkrachtfabrieken die al snel naar samenwerking streven. Zo ontstaat op 28 september 1893 de eerste Nederlandse zuivelbond en daar 22 Limburgse en 10 Brabantse bedrijven hieraan deelnemen wordt de naam de Zuid-Nederlandse Zuivelbond, bij afkorting ZNZ, aangenomen. De genoemde Truyen wordt voorzitter en de genoemde Ament secretaris.ⁱⁱⁱ

Ondanks het feit dat een aantal handkrachtbedrijven weer wordt opgeslokt door het ontstaan van grotere stoomzuivelfabrieken, blijft het aantal deelnemende coöperaties stijgen.

De zogenaamde boteroorlog heeft tot gevolg dat de inmiddels opgerichte Noord-Brabantse Zuivelbond zich aansluit bij de ZNZ. Het aantal aangesloten coöperatieve bedrijven is in 1909 dan ook 215.^{iv} De boteroorlog ontstaat doordat de ZNZ in 1895 in Maastricht een botermijn heeft opgericht, die zich houdt aan de in 1904 ingevoerde botercontrole, het zogenaamde rijksbotermerk. Rond Eindhoven, in het gebied van de Noord-Brabantsche Zuivelbond, proberen handelaren de bedrijven ertoe te bewegen hun boter te leveren aan een niet gecontroleerde mijn in plaats van de mijn van de Noord-Brabantsche Bond te Eindhoven. De mijn in Eindhoven moet dan ook al snel sluiten, maar ook de ongecontroleerde mijn verdwijnt, zodat de veehouders wel contact moeten zoeken met de mijn in Maastricht. Na de onderhandelingen tussen de bonden wordt besloten dat de Noord-Brabantsche Zuivelbond wordt opgeheven, de meeste bedrijven treden tot de ZNZ toe.^v Het gebied van de ZNZ strekt zich nu uit over het grootste gedeelte van de provincie Limburg en van oostelijk Noord-Brabant.

ⁱ Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de archieven van Campina en zijn coöperatieve voorgangers, zoals die berusten op het Rijksarchief in Noord-Brabant. Deze archieven zijn momenteel nog niet definitief beschreven, zodat volstaan wordt - tenzij anders vermeld - met deze algemene noot.

ⁱⁱ ZNZ Roermond, *bij zijn vijftig jarig jubileum 1893-1943*, (uitgave ZNZ, 1946) 9.

ⁱⁱⁱ J.A. Geluk, *Zuivelcoöperatie in Nederland, ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930*, (uitgave FNZ, 1967), 121 e.v.

^{iv} Geluk, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, 10.

^v Zie voor gegevens over het aantal coöperatieve bedrijven de kalenders uitgegeven door de ZNZ in de periode 1897-1934, aanwezig in het archief van Campina, Rijksarchief in Noord-Brabant.

De coöperatieve samenwerking komt in ZuidLimburg later en valt tijdelijk uiteen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Begrensd door oorlogvoerende landen kunnen de veehouders hogere prijzen vragen door zelf hun produkten te slijten en niet in coöperatief verband, waarvoor officiële regeringsprijzen gelden. Pas na de Tweede Wereldoorlog komt de coöperatieve samenwerking er weer voorop te staan. Zo wordt in Heerlen een grote coöperatie opgericht die vele particuliere bedrijven in de omgeving overneemt.

Na de crisis van de jaren dertig verandert het beeld van de veehouderij en de zuivelindustrie. Is het voorheen vooral de boterproductie die voorop staat, waarbij de ondermelk terug gaat naar de boerderij, nu wordt de vraag naar consumptiemelk groter. Er komt door verandering van voedermethoden en verhoging van het aantal koeien per bedrijf een groter ondermelk overschot. Enkele bedrijven besluiten daarop over te gaan tot de produktie van melkpoeder en kaas, andere bedrijven verkopen de ondermelk aan particuliere bedrijven.

In 1931 wordt door een aantal bedrijven in Brabant een belangrijke stap gezet, namelijk de oprichting van de Coöperatieve Centrale Melkprodukten fabriek De Meijerij te Veghel, aanvankelijk voor de produktie van melkpoeder. In Bergeyk vindt rond die tijd iets dergelijks plaats, de bestaande fabriek wordt vergroot met een condens- en melkpoederafdeling voor de verwerking van het overschot aan ondermelk. Het verschil tussen deze beide bedrijven zit in het feit dat Veghel de melk ontvangt van de bedrijven binnen de Coöperatieve Centrale Melkproduktenfabriek, terwijl Bergeyk zelf zorg moet dragen voor de aankoop van ondermelk.

Bij de ZNZ ontstaat de behoefte aan een degelijke oplossing voor de veranderde situatie. Een studiec commissie zorgt ervoor dat in het jaar 1947 naast de ZNZ een andere coöperatieve vereniging wordt opgericht, namelijk de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond G.A.. Deze CZNZ wordt dan ook de overkoepelende organisatie van de twee Centrale Melkproduktenfabrieken te Bergeyk en Veghel en de ZNZ, en tevens fungeert zij als verkoopvereniging. De ZNZ wordt al snel geliquideerd en gaat op in de CZNZ.ⁱ

De bedoeling van deze bond is vooral een sterkere positie in te gaan nemen door verdere samenwerking tussen de coöperatieve bedrijven. Hiervoor wordt het gebied in een aantal kringen verdeeld, waarbinnen de coöperaties in grotere verbanden moeten opgaan. Voorloper hierin wordt 'De Kempen', een regionale coöperatie van veehouders rond Eindhoven.

Dat deze kringindeling niet helemaal tot stand komt zoals gepland is, wordt beschreven in het tweede gedeelte van dit artikel. Eerst volgt voor de goede orde in het kort welke de varianten zijn van de concentraties en fusies binnen de zuivelindustrie, waarna aandacht voor de ontwikkeling in het zuidwestelijk gedeelte van Nederland.

Concentratie vormen ⁱⁱ

De concentratie vanaf de jaren vijftig in de zuivelindustrie heeft verschillende vormen: ten eerste concentratie van de melkverwerking en ten tweede concentratie van de afzet. Bij de concentratie van de melkverwerking zijn er in principe twee mogelijkheden. De eerste mo-

---

ⁱ ZNZ Roermond, 10.

ⁱⁱ cursivering door zhn.

gelijkheid houdt in dat er een aantal ondernemingen een of meerdere centrale productiebedrijven opricht, met als doel slechts een deel van de melk voor gezamenlijke rekening te verwerken. De afzonderlijke fabrieken blijven dan eigen functies verrichten. De tweede mogelijkheid bestaat uit volledige concentratie van alle functies van het beheer over de fabrieken. De fabrieken worden dan gecentraliseerd. Dit wordt een economische fusie genoemd indien de oorspronkelijke verenigingen blijven bestaan, er is sprake van een juridische fusie als de veehouders de verenigingen opheffen en lid worden van de nieuw gevormde verenigingen.

De tweede concentratievorm, namelijk die bij de afzet, betekent dat een aantal coöperatieve verenigingen besluit tot de oprichting van een coöperatieve verkoop- vereniging. Het doel wordt dan het gezamenlijk verkopen van zuivelprodukten. Al deze varianten komen voor in de ontwikkeling van de zuivelindustrie in Zuid-Nederland.

De ontwikkeling in het zuidwestelijk gedeelte van Nederland verloopt zo ook anders dan in het zuidoostelijk gedeelte. Op de klei in West-Brabant en Zeeland verkeert men in een andere positie dan op de zandgronden. De veehouders op de klei hebben grotere bedrijven.¹

De ontwikkeling van een zuivelbond ging anders. Men kent wel een bond vergelijkbaar met de ZNZ, namelijk de Brabantse Zuivelbond, niet te verwarren met de reeds eerder genoemde Noord-Brabantsche Zuivelbond in oostelijk Noord-Brabant. Deze Brabantse Zuivelbond ontstaat in 1909 en opereert in het gebied West-Brabant en Zeeland. Enkele bedrijven in dit gebied zijn lid van de Zuid-Hollandse Zuivelbond. Het probleem van overschot aan melk is ook hier logischerwijs aanwezig. In Zevenbergschen Hoek ontwikkelt zich uit een plaatselijke coöperatieve fabriek een centraal bedrijf voor de productie van onder andere melkpoeder, vergelijkbaar met de bedrijven in Veghel en Bergeyk.

Het grote verschil met de ontwikkeling in ZuidOost Nederland is gelegen in het feit dat er hier geen overkoepelende organisatie als de CZNZ ontstaat. In Zuid-West Nederland wordt opgericht de Coöperatieve Overmelk-Verwerkings Centrale (COC). Deze coöperatie neemt in 1947 de fabriek te Zevenbergschen Hoek over. Naast deze COC bestaat ook de Zuivel-Export en Verwerkingsvereniging Brabant (ZEV), ontstaan uit leden van de coöperatieve fabrieken die op hun beurt weer lid zijn van de Brabantse Zuivelbond. De COC, dus ook de centrale fabriek, gaat in 1952 over in de ZEV.

Samengevat ziet men dus het volgende beeld: in Zuid-Oost Nederland ontstaat een organisatie, de CZNZ, werkzaam op drie terreinen, organisatorisch, commercieel en productietechnisch. In Zuid-West Nederland zijn hier aanvankelijk drie, later twee organisaties voor. Het organisatorische aspect is in handen van de Brabantse Zuivelbond, het commerciële aspect in handen van de ZEV en het productietechnische gedeelte, althans tot 1952, berust bij de COC.

In de jaren zeventig ontwikkelt zich de samenwerking tussen deze twee gebieden. Allereerst wordt in 1970 de Zuid-Nederlandse Melkindustrie N.V. te Veghel opgericht door de CZNZ -met de twee centrale fabrieken te Bergeyk en Veghel - en de ZEV - met de centrale

---

¹ 7 E.J. Mulder, *Beeld van de Nederlandse Zuivel, een structuurstudie van het produktschap voor zuivel*, (Rijswijk 1974), 71 e.v.

fabriek in Zevenbergschen Hoek. Het unieke van deze stap is wel dat de aandeelhouders van deze N.V. de CZNZ en ZEV werden, zij kiezen de Raad van Commissarissen en de directeuren. Het komt niet vaak voor dat in de topleiding van een coöperatieve organisatie directeuren zitting hebben. De Raad van Commissarissen bestaat in het begin uit 18 veehouders en 9 directeuren van zuivelfabrieken.ⁱ In 1973 doet men de volgende belangrijke zet: de fusie tussen de CZNZ en de ZEV wat resulteert in de Coöperatieve Zuid Nederlandse Organisatie van Zuivelverenigingen (CZOZ), een overkoepelende organisatie voor de provincies Limburg, Noord-Brabant en Zeeland.

Concentratie en fusie van de lokale Coöperaties

In dit tweede gedeelte komt de ontwikkeling ter sprake van de samenwerking tussen de coöperatieve zuivelbedrijven onderling. Bij de beschrijving van deze ontwikkeling is er voor gekozen een bijlage toe te voegen waarin alle ontwikkelingen te volgen zijn. Hierna worden slechts de grote lijnen besproken.ⁱⁱ

Zoals reeds vermeld ontstaat in 1947 rond Eindhoven **De Kempen**, een regionale coöperatie van veehouders die voorheen lid waren van verschillende coöperatieve verenigingen die elk een eigen fabriek hadden. Deze coöperatie omvat de volgende bedrijven:

St. Benedictus te Eersel,
St. Jan te Oerle,
St. Isidorus te Bladel,
St. Pancratius te Hoogeloon,
St. Odulphus te Oirschot,
De Beersen te Middelbeers,
St. Oda te St. Oedenrode,
St. Petrus te Son,
St. Joseph te Eindhoven,
Het Haantje te Liempde,
Hollandila te Valkenswaard.

Het bedrijf St. Bernardus te Bergeyk wordt, zoals reeds beschreven, overgenomen door de ZNZ als Centrale fabriek zodat alleen de leden zich aansluiten bij De Kempen. Het bedrijf De Hoop te Boxtel houdt zich aanvankelijk afzijdig en sluit zich in 1961 aan bij De Kempen.

De coöperatie Heeze-Leende te Heeze blijft in dit gebied de enige zelfstandige coöperatie.

Een jaar na het ontstaan van De Kempen, in 1948, komt rond **Weert** de zogenaamde kring **Ament** tot stand met de bedrijven:

St. Lambertus te Nederweert,
St. Martinus te Weert,
St. Antonius te Budel,
St. Antonius abt te Stramproy.

ⁱ Geluk, *Zuivelcoöperatie in Nederland*, 86 e.v.

ⁱⁱ Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van jaarverslagen, kalenders, inspectierapporten en dergelijke uit de archieven van Campina zoals aanwezig op het Rijksarchief in Noord-Brabant.

Deze twee coöperaties fuseren in 1964. Hierdoor ontstaat de coöperatieve vereniging **Cam-pina**, voorheen de produktnaam van De Kempen.

In 1948 wordt in Zuid-Limburg de coöperatie **Zuid-Limburg** gevormd met als zetel **Sittard** en de volgende bedrijven:

St. Isidorus te Echt,
St. Rosa te Sittard,
St. Rochus te Stem,
St. Martinus te Beek,
St. Barbara te Eckelrade,
St. Servatius te Maastricht.

In 1966 wordt de naam Zuid-Limburg vervangen door **Sibema**, de eerste letters van Sittard, Beek en Maastricht.

De Mijnstreek en Omgeving te Heerlen en Brunssum blijft naast deze opgerichte vereniging in dit gebied de enige zelfstandige coöperatie.

In het overige Limburgse gebied wilde de ZNZ twee kringen: een rond Roermond en een rond Venlo. De coöperatie **Midden-Limburg** rond **Roermond** komt reeds in 1947 van de grond met als bedrijven:

St. Antonius te Panheel,
St. Antonius te Heythuizen,
De Driesprong te Maasbracht,
Ons Belang te Posterholt,
St. Martinus te Neer,
St. Lambertus te Swalmen,
St. Christoffel te Roermond,
De Drie Horens te Horn.

Het bedrijf St. Petrus te Roggel sluit zich in 1950 aan bij Midden-Limburg en St. Nicolaas te Meyel in 1966.

De concentratie in **Noord-Limburg**, dus rond **Venlo**, ontwikkelt zich maar gedeeltelijk, het zijn de bedrijven:

St. Martinus te Venlo,
St. Lambertus te Horst,
St. Jan te Meterik,
St. Aldegondis te Maasbree,
St. Antonis abt te Bergen

die in 1950 samengaan in de coöperatie Noord-Limburg met als zetel Venlo.

De overige vier coöperaties in dit gebied blijven zelfstandig tot aan het ontstaan van **De Maasvallei**, die met als zetel Roermond in 1971 wordt opgericht ten gevolge van de fusie van de coöperaties Midden- en Noord-Limburg en de vier zoëven bedoelde coöperaties:

Wilhelmina te Broekhuizen,
St. Sebastianus te Sevenum,

*Helden en Omstreken te Helden,
Venray te Venray.*

Ook in het noordoosten van Brabant sluit men zich aan bij **De Maasvallei**. Allereerst melden zich een aantal zelfstandige coöperaties, te weten:

*De Eendracht te St. Anthonis,
St. Maarten te Cuyk,
St. Laurentius te Vierlingsbeek.*

Andere bedrijven in dit gebied gaan in 1972 eerst samenwerken binnen de zogenaamde **Cu-neragroep**, waarna ook zij lid worden van De Maasvallei. Dat zijn:

*Combo te Oss (een fusie van St. Willibrordus Oss en St. Joseph te Berghem),
Cunera te Beugen, Rijkevoort,
De Maaskant te Lith,
St. Willibrordus te Mill.*

Deze grote coöperatieve vereniging, De Maasvallei, heeft nu een groot gedeelte van Limburg en Noord-Oost Brabant tot zijn werkgebied en telt de volgende bedrijven:

*Venlo,
Sevenum,
Helden,
Venray,
Heythuizen,
Roermond,
St. Antonis,
Cuyk,
Rijkevoort en
Oss.*

Als laatste bedrijf komt hierbij de fabriek Onder Gods Zegen te Dinther, uit het naburige gebied rond Uden.

In dit gebied rond **Uden** is de voorgenomen verdere concentratie tussen de bedrijven niet van de grond gekomen, de coöperaties zijn later een voor een een fusie aangegaan met Campina. Ook in de omgeving van **Helmond** blijven de bestaande coöperaties zelfstandig.

Samengevat tot nu toe ziet men in Zuid-Oost Nederland de volgende grote coöperaties:
*Sibema in Zuid-Limburg,
Campina rond Eindhoven en Weert,
De Maasvallei in Noord- en MiddenLimburg en Noord-Oost Brabant.*

De situatie in het overige gedeelte van Brabant en in Zeeland vertoont nagenoeg hetzelfde beeld. Als eerste komt na het samengaan van de bedrijven Het Anker te **Roosendaal** en de **Wouwsche** Coöperatie in 1964 **West-Brabant** tot stand. In 1972 voegen zich hierbij de Zeeuwse bedrijven **Eensgezindheid** te **IJzendijke**, **Roomboter** te **Kloosterzande** en **Walcheren** te **Middelburg** waardoor de coöperatie **Brabant-Zeeland** ontstaat met als zetel **Roosendaal**.

Deze vereniging **Brabant-Zeeland** heeft bedrijven te

*Roosendaal,
Wouw,
EttenLeur,
Middelburg,
IJzendijke
Zundert.*

Rond de steden **Breda, Tilburg** en '**s-Hertogenbosch** vindt in de loop der jaren ook een verdergaande samenvoeging plaats.

In de omgeving **Breda** ontwikkelt zich de coöperatie St. Martinus met bedrijven te Breda en **Baarle-Nassau**, met in de omgeving de Centrale fabriek te **Zevenbergschen Hoek**.

Rond **Tilburg** blijft de coöperatieve CTM (Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting) over met bedrijven te Tilburg en **Berkel Enschtot** en in de regio de zelfstandige coöperaties St. Antonius te **Riel** en De Goede Verwachting te **Gilze**.

In het gebied van '**s-Hertogenbosch** wordt de coöperatie St. Jan het centrum van de zuivel-industrie. Deze St. Jan te 's-Hertogenbosch en de CTM te Tilburg fuseren in 1971, de nieuwe naam wordt **Centraal Brabant** met als zetel Tilburg en bedrijven te

*'s-Hertogenbosch,
Tilburg,
Berkel Enschtot,
Dongen en
Udenhout.*

In 1975 voegt zich daar alsnog bij de zoëven genoemde St. Antonius te Riel.

DMV Campina b.v.

In het begin van het vorige gedeelte staat dat de coöperaties **De Kempen** en **Ament** in 1964 samengingen en dat de naam **Campina**, eerst een merknaam, als naam voor die coöperatie gekozen werd. Het is Campina die nu zijn opmars in Zuid-Nederland begint. Allereerst sluit in 1967 de laatste zelfstandige coöperatie, Heeze-Leende te **Heeze**, in het gebied van de voormalige coöperatie De Kempen zich aan. In 1971 gaat ook **Sibema** in Zuid-Limburg een fusie aan met Campina. **De Mijnstreek en Omgeving** te Heerlen komt eind 1971 als laatste Zuidlimburgse bedrijf bij Campina.

De in Oost-Brabant zelfstandig gebleven coöperaties:

*De Boterbloem te Boekel,
St. Jacobus te Zeeland,
H. Henricus te Uden,
Asten-Someren te Asten,
St. Isidorus te Deurne,
De Eendracht te Helmond en
De Eendracht te Gemert*

fuseren met Campina begin jaren zeventig. De grote klap komt echter in 1976 als **De Maasvallei** te Roermond, **Centraal Brabant** te Tilburg, **St. Martinus** te Breda en **Brabant-Zeeland** te Roosendaal een fusie aangaan met Campina. Op dat moment heeft Campina bedrijven te:

Weert, Eindhoven, St. Oedenrode, Boekel, Heerlen, Asten, Venlo, Venray, Heythuizen, Roermond, Rijkevoort, Oss, Tilburg, 's-Hertogenbosch, Breda, Baarle-Nassau, Roosendaal, Wouw, Etten-Leur, Middelburg en Zundert, een totaal van 22.

Nagenoeg het hele gebied van Limburg, Brabant en Zeeland wordt nu beheerst door Campina. De enige zelfstandige coöperaties in het Zuiden zijn nog **St. Lambertus te Veghel** en **De Goede Verwachting in Gilze**.

In het eerste gedeelte werd de fusie beschreven van de CZNZ en ZEV tot de CZOZ in 1973, de overkoepelende organisatie voor de provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg, met drie Centrale Verwerkings Bedrijven te Bergeyk, Veghel en Zevenbergschen Hoek. Een fusie tussen de Coöperatieve Zuivelvereniging Campina en de door de bonden opgerichte Zuid-Nederlandse Melkindustrie B.V. maakt de cirkel rond. Er komt nu een concerndirectie van drie personen. De produktieaspecten, met een eigen directie, komen in een besloten Vennootschap, DMV Campina B.V., de verenigingsaspecten blijven bij de Coöperatieve Zuivelvereniging Campina.

Om het coöperatieve karakter van deze zuivelgigant te benadrukken wordt besloten om het door de leden gekozen bestuur van Campina te laten optreden als Raad van Commissarissen van de nieuwe B.V.¹ In 1985 gaat ook De Goede Verwachting te Gilze op in Campina. Er blijft dan naast DMV Campina en twee bedrijven van respectievelijk **Nutricia** te Cuyk en **Menken** te Oud-Gastel, nog een zelfstandige coöperatie over. De hoofdzetel van Campina is gevestigd te Veghel en stonden de letters DMV vroeger voor **De Meijerij Veghel**, thans staan ze voor **De Melkindustrie Veghel**. Ironisch genoeg is ook Veghel de plaats waar zich de laatste zelfstandige coöperatie bevindt: het is de St. Lambertus die in 1985 als laatste het hoofd buigt.

Aanwezige archieven Rijksarchief Noord-Brabant

In het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch bevinden zich de archieven van Campina en zijn voorgangers. Van de voormalige coöperaties, die door Campina zijn overgenomen, bevinden zich in de depots van het rijksarchief de notulen, ledenregisters, statuten, huishoudelijke reglementen en inspectierapporten.

Alleen deze archiefbescheiden zijn door Campina destijds meegenomen bij de overname van de fabrieken. Als voorbeeld van een volledig archief van een coöperatieve zuivelfabriek is het archief van de fabriek Venray te Venray bewaard. Na een half jaar speurwerk is door de heer Seegers van DMV Campina een aantal hiaten opgevuld zodat van directe voorgangers van Campina vrijwel alle notulen en dergelijke bewaard zijn gebleven.

Van de in dit hoofdstuk genoemde bonden zijn de archieven aanwezig van de ZNZ en de CZNZ, terwijl van de ZEV slechts een gedeelte bewaard is gebleven.

Tenslotte vindt men op het Rijksarchief op het gebied van de zuivelindustrie nog de archieven van de Veeartsenijkundige Dienst, Rijksconsulentschap van de zuivel en het persoon-

---

¹ Zie: jaarverslagen van Campina over deze periode, aanwezig op het Rijksarchief in Noord-Brabant.

lijk archief van Fr. Smits van Oijen, destijds onder andere hoofdbestuurslid van de CZNZ en van De Kempen.

Zoals ook elders in deze bundel staat vermeld is op het Rijksarchief veel archief aanwezig op het gebied van de landbouw. Naast de genoemde archieven van de Coöperatieve Suikerfabrieken, de CeHaVe en Campina bevinden zich op het Rijksarchief ook de archieven van de diensten van het Ministerie van Landbouw binnen de provincie Noord-Brabant en van enkele landbouwproducten verwerkende industrieën.

Mocht het in de toekomst mogelijk zijn om ook de archieven van de NCB en van de Boerenleenbank te verwerven dan zou men op het Rijksarchief goed op elkaar aansluitend bronmateriaal hebben voor de geschiedenis van de landbouw in de provincie Noord-Brabant.

J. Andrik, 's-Hertogenbosch 1988.

Bijlage; ontstaan van DMV Campina te Veghel - tot 1986

	19	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86
Campina:																								
1. Budel	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
2. Weert	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
3. Stramproij	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
4. Nederweert	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
5. Bladel	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
6. Eindhoven	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
7. St. Oedenrode	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
8. Oirschot	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
Zelfstandige Coöperaties:																								
9. Heeze					///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
10. Boekel									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
11. Uden									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
12. Veghel																						///	////	////
Sibema:																								
13. Sittard									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
14. Maastricht									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
15. Born																						///	////	////
Zelfstandige Coöperaties:																								
16. Heerlen									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
17. Asten									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
18. Deurne									///	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////	////
19. Helmond																					///	////	////	////
Maasvallei:																								
20. Venlo															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
21. Venray															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
22. Heythuizen															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
23. Roermond															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
24. Rijkevoort															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
25. Oss															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
Centraal Brabant:																								
26. Tilburg															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
27. 's-Hertogenbosch															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
Zelfstandige Coöperatie:																								
28. Gilze																						///	////	////
Martinus:																								
29. Breda															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
30. Baarle-Nassau															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
Brabant-Zeeland:																								
31. Roosendaal															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
32. Wouw															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
33. Etten-Leur															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
34. Middelburg															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
35. Zundert															///	////	////	////	////	////	////	////	////	////
Centrale Bedrijven:																								
36. Veghel																		///	////	////	////	////	////	////
37. Bergeyk																		///	////	////	////	////	////	////
38. Zevenberschen Hoek																		///	////	////	////	////	////	////
Aantal bedrijven Campina	8	7	6	6	6	5	7	11	10	10	10	9	22	22	23	20	17	16	16	15	15	14	14	
//////// = Campina bedrijf																								

Kaart I Verdeling zuivelfabriekjes over de gemeenten 1899 Bron: ⁱ

Kaart II Verdeling zuivelfabriekjes Noord-Brabant 1903 Bron: ⁱⁱ

Kaart III volgende blz. Verdeling zuivelfabriekjes Limburg 1903 Bron: ⁱⁱⁱ

ⁱ A.H. Crijn en F.W.J. Kriellaart “Gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930 (Tilburg1992)

ⁱⁱ Verslagen vd. Landbouw (‘s-Gravenhagen 1914)

ⁱⁱⁱ Verslagen vd. Landbouw (‘s-Gravenhagen 1914)

